

Mikulecký, Jakub

Elasticita paměti : židovská otázka ve "velkém Bulharsku" (1941–1944)

Porta Balkanica. 2023, vol. 14, iss. 1-2, pp. [5]-15

ISSN 1804-2449 (print); ISSN 2570-5946 (online)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/digilib.80519>

Access Date: 17. 09. 2024

Version: 20240909

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

ELASTICITA PAMĚTI. ŽIDOVSKÁ OTÁZKA VE „VELKÉM BULHARSKU“ (1941–1944)

Jakub Mikulecký

Osud bulharských Židů v době druhé světové války byl a stále zůstává velmi ožehavým společenským tématem, vedou se o něm spory a debaty nejen v samotném Bulharsku, ale i v širším balkánském, ba i světovém kontextu. Fakt, že necelých padesát tisíc bulharských Židů bylo ušetřeno fyzického vyhlazení, zůstává jakýmsi dějinným morálním kapitálem Bulharska, je rovněž významnou složkou tzv. diplomacie holokaustu.

NĚKOLIK POZNÁMEK NA ÚVOD

Zásluhy za přežití části židovské menšiny byly v minulosti i dnes připisovány různým osobnostem, skupinám a rovněž kolektivním subjektům; pracujícímu lidu, bulharskému národu či občanské společnosti. V kolektivním národním vědomí je každopádně zásluha za fyzické přežití tamních Židů považována za něco, co je „naše“, co je třeba bránit, opakovat, zdůrazňovat, kanonizovat a institucionalizovat. Záchra-
na bulharských Židů je v rámci převládajícího veřejného diskurzu v Bulharsku traktována jako přirozený důsledek dobroty a humanity bulharského národa, který se v rozhodujícím okamžiku vzepřel a za „své Židy“ se postavil. Je skutečně celá záležitost takto schematicky jednoduchá? V dějinách je těžké najít černobílé vzor-

ce, všechny zevšeobecnující kategorie vedou vždy k nepřesnostem, zkreslení a důmyslným vytěsňováním nehodících se faktů, jinými slovy – z historie se stává paměť.

Jednou z hlavních motivací vzniku tohoto krátkého pojednání určeného české veřejnosti byl i fakt, že jistá zkreslení a nepřesné generalizace v souvislosti s tímto tématem se v posledních desetiletích objevují i ve virtuálním prostoru českého internetu. Brouzdá-li dnes zvědavý čtenář domácím webovým prostorem, může snadno narazit na nespočet polopравd, zkreslených zobecnění či očividných lží, tento nešvar se nevyhnul ani publikovaným textům o osudech bulharských Židů v letech 1940–1944. V česky psaných webových materiálech, které díky snadné dostupnosti fakticky formují současný diskurz o tématu, se tak snadno můžeme dočíst, že jedním ze zachránců Židů z tzv. starého Bulharska (území bez

okupovaných částí Thrákie a Makedonie) byl kromě Bulharské pravoslavné církve, místopředsedy parlamentu Dimitra Peševa a některých profesních svazů a sdružení také sám bulharský car Boris III. Sasko-Koburský.

Houževnaté prosazování carovy zásluhy bylo v době studené války součástí širšího procarského a protikomunistického narativu, šířeného zejména v monarchistických kruzích bulharského exilu. Jednou z knih distribuujících tento narativ o dobrém carovi, který nevydal své Židy do spárů nacistů, byla např. anglicky psaná kniha *Crown of Thorns: The Reign of King Boris III of Bulgaria, 1918–1943* (1987) z pera Stefana Grueva (Groueff 1987), syna šéfa carské kanceláře Pavla Grueva, jenž byl v roce 1945 odsouzen tzv. lidovým soudem k trestu smrti a popraven. Příběh o carově rozhodujícím podílu na záchraně necelých padesáti tisíc Židů z užšího Bulharska byl úspěšně šířen také v rámci současného veřejného diskurzu – a to především v souvislosti s návratem Simeona II. Sasko-Koburského do politického života země (Simeon vykonával funkci bulharského premiéra v letech 2001–2005). Procarský narativ v souvislosti s osudy bulharských Židů byl úspěšně institucionálně pěstován také v době vlád Bojka Borisova, z čehož zřejmě pramení i nekritické přejímání této historiograficky problematické verze českými médii. V samotném Bulharsku však existují i práce historiků a publicistů, kteří jsou k pozitivní úloze cara Borise III. velmi skeptičtí. Mezi autory zpochybňujícími oslavné velebení „cara-sjednotitele“ patřili např. David Koen (*Oceljavaneto 1940–1944*, 1995), Rumén Avramov („*Spasenie*“ i *padenie: Mikroekonomika na dăržavnija antisemitizăm v Bălgarija 1940–1944 g.*, 2012) nebo

Mgr. Jakub Mikulecký (nar. 1987)

působí na Slovanském ústavu AV ČR a zabývá se nejrůznějšími aspekty bulharské poválečné literatury. V rámci svých literárněhistorických snah věnuje zvláštní pozornost především problematikám bulharské neoficiální a exilové literatury před rokem 1989.

v posledních letech především spisovatelka, publicistka a diplomatka Lea Koen (*Ti vjarvaš: 8 pogleda vărchu Cholokosta na Balkanite*, 2012; *Spasenie, gonenija i cholokost v carska Bălgarija 1940–1944*, 2022). V čem spočívají argumenty odpíračů procarské verze o záchraně tamní židovské komunity? A proč tito autoři a autorky často dávají ona vzletná slova záchrana či spása raději do uvozovek?

POKUS O HISTORICKOU REKAPITULACI

Umístit slovo záchrana do uvozovek jistě vzbuzuje nevoli všech, kteří si jej mimoděk zvykli užívat ve spojitosti s fyzickým přežitím jinak pronásledované a ponižované menšiny, ať už bylo jejich motivací onu „záchranu“ připisovat caru Borisi III., Dimitru Peševovi, Todoru Živkovovi, špičkám pravoslavné církve, občanské společnosti, bulharskému lidu, BDS (k)¹ nebo komukoliv jinému. Na základě historických faktů se přikláníme k termínu, který v této souvislosti užívá např. David Koen v dvoujazyčném sborníku z roku 1995 *Oceljavaneto 1940–1944/The Survival 1940–1944*, tedy k slovu „přežití“. Navíc se domníváme, že židovské obyvatelstvo pod správou a jurisdikcí bulharského státu z let 1941–1944 není možné dělit na „naše“ a „cizí“, tudíž že je třeba židovskou komunitu „velkého Bulharska“ nahlížet jako jeden celek. Vždyť sama bulharská historiografie hovoří běžně o Borisi III. jako o „caru sjednotiteli“, v dobových dokumentech se běžně píše o nově připojených územích, která byla plně pod správou bulharské policie, armády a civilních úřadů. Dovolujeme si artikulovat premisu, že když je něco k něčemu připojeno, stává se jeho nedílnou součástí, jakkoliv bývá v historiografii zdůrazňováno, že Bulharsko dostalo tato území pouze do správy a o jejich konečném statusu se mělo *de iure* rozhodnout až po vítězně ukončené válce. *De facto* však

¹ Tehdejší název pro komunistickou stranu. Bulharská dělnická strana (komunisté) byla v prosinci 1948 přejmenována na Bulharskou komunistickou stranu, vrátila se tak k původnímu názvu z roku 1919.

platilo, že jedinou autoritou na nových územích byla bulharská vláda.

Toto prizma tak smazává pomyslnou hraniční linii mezi Židy z tzv. starého Bulharska, kteří až na výjimky druhou světovou válku přežili, a těmi z nově připojených oblastí (Makedonie, Thrákie a Pírotu), kteří byli naopak deportováni do vyhlazovacích táborů v okupovaném Polsku a válku nepřežili. Celkem zahynulo téměř 11 343 židovských mužů, žen a dětí z oblastí, které Bulharsko dostalo od Hitlera jako odměnu za připojení k Paktu tří. Faktem je, že rozsáhlá logistická operace s cílem shromáždit a deportovat Židy z nově připojených oblastí a následně je předat německým představitelům s vědomím, že budou fyzicky zlikvidováni v táborech smrti, bylo vykonáno bulharskými úřady. Na deportacích z března 1943 se podíleli zmocněnci Komisariátu pro židovské otázky (dále jen KŽO), dále místní bulharská správa, policisté, vojáci, různí úředníci a dokonce i učitelé (Vezekov 2018: 753), k deportacím sloužily mimo jiné i vlakové soupravy Bulharských státních železnic. Osud židovského obyvatelstva z Vardarské Makedonie, Egejské Thrákie a srbského Pírotu² byl tragický; bohužel za deportaci těchto obětí konečného řešení mimo území tehdejšího státu nesou kromě německých nacistů svou historickou vinu i tehdejší bulharské vládnoucí elity. Z pohledu tehdejší státní hierarchie tedy car Boris III. (od roku 1936 fakticky autokratický vládce země) a jím instalované vlády Bogdana Filova (1940–1943).

Z depeše říšského ministerstva zahraničí ze 4. dubna 1943, adresované německému velvyslanectví v Sofii, vyplývá, že car byl

² K tomu je třeba připočíst tragické osudy některých Židů ze Srbska, kteří se v roce 1941 pokoušeli zachránit útekem do Skopje; tehdy už pod bulharskou správou. V říjnu 1941 dostaly bulharské úřady od Gestapa informaci, že se ve Skopji nacházejí srbští Židé. Bulharské úřady vydaly nařízení o jejich registraci, načež se 213 z nich dostavilo na policii a 25. listopadu 1941 byli zadrženi. Následně bylo 47 mužů starších osmnácti let předáno německým okupantům a odvezeno do koncentračního tábora Banjica u Bělehradu, kde byli tito lidé 3. prosince popraveni (Ragaru 2022: 471).

s deportacemi z nově připojených oblastí dobře srozuměn a dal k nim výslovný souhlas. Citujme část depeše, pod níž je podepsán Joachim von Ribbentrop: „V souvislosti s židovskou otázkou car prohlásil, že prozatím dal svůj souhlas k vysídlení do východní Evropy pouze v případě Židů z Makedonie a Thrákie. Co se týká Židů ze samotného Bulharska, chce vysídlit pouze malou část bolševicko-komunistických živlů. A zbylých 25 000 Židů shromáždí do koncentračních táborů v zemi, protože je potřebuje na stavbu silnic. [...]“³

Dějinný osud Židů z nově připojených oblastí je bohužel tragicky jasný. Abychom mohli rekapitulovat vývoj na území tzv. starého Bulharska, musíme se vrátit do roku 1940. Ačko-

³ „Относно еврейския въпрос в България царят заявя, че е дал досега съгласието си за изселването в Източна Европа само на евреи от Македония и Тракия. От евреите от самата България той иска да изсели само един малък брой болшевишко-комунистически елементи. Останалите пък 25 000 евреи ще събере в концентрационни лагери в страната, понеже той се нуждае от същите за строежа на пътища. [...]“ (Koen 1955: 234)

1. Car Boris III. Zdroj: bulgarianhistory.org

2. Bogdan Filov a Adolf Hitler. Zdroj. dw.com

liv židovská minorita v Bulharsku čítala pouze 0,8 % z celkové populace země, začala být od začátku čtyřicátých let ostrakizována jakožto nebezpečný protinárodní element (Koen 1995: 12). V lednu 1941 vešel s podpisem cara Borise v platnost Zákon na ochranu národa (Zakon za zaštita na nacijata, dále v textu jen ZON), který byl bulharskou obdobou nacistických norimberských zákonů. Stojí za pozornost, že tento rasistický zákon byl přijat ještě před vstupem Bulharska do Paktu tří (1. březen 1941) a těžko lze hovořit o nějakém nepřekonatelném nátlaku ze strany Německa. Spíše šlo tedy o akt dobré vůle vůči Adolfu Hitlerovi, jenž se zasloužil o navrácení tehdy rumunského území Jižní Dobružde Bulharsku (Craiovská dohoda ze 7. září 1940).

Vraťme se však k ZON: S přijetím tohoto primárně protižidovského zákona se Židé v Bulharsku stávali de facto občany druhé kategorie. Jmenujme některá omezení vyplývající z tohoto zákona: zákaz smíšených (bulharsko-židovských) manželství, Židé nesměli nově získat bulharské občanství,⁴ bylo odepřeno

právo se stěhovat bez povolení policie. Židům bylo dále zakázáno hovořit na veřejných místech o politických a společenských otázkách, nesměli vlastnit zemědělskou půdu, ale ani radiový přijímač, telefon či automobil. Ztratili aktivní i pasivní volební právo, nesměli působit ve volených funkcích v řídicích orgánech družstev, spolků a jiných administrativních těles, pokud nešlo čistě o židovské organizace. Dále nesměli sloužit ve státní sféře a armádě, prakticky jim bylo odňato právo na vzdělání. Rovněž byl omezen podílový kapitál židovských podnikatelů v řadě odvětví průmyslu, obchodu a řemeslné výroby. Židé nesměli vlastnit a provozovat lékárny, drogerie a zdravotní podniky. ZON jim zakazoval obchod s cennými papíry a drahými kovy (Dičev 2013: s. p.). Ekonomický tlak byl ještě zesílen v létě roku 1941, kdy došlo k zavedení speciální jednorázové daně uvalené na židovský majetek. Tato 20–25% majetková daň byla pro mnohé firmy likvidační.

⁴ Týkalo se to cizinců židovské národnosti, kteří by o bulharské občanství požádali. Bulharští Židé prozatím o občanství přijít neměli. V plánech na jejich deportaci do táborů smrti se počítalo s tím, že deportovaní Židé o občanství automaticky přijdou ve chvíli, kdy opustí teritorium Bulharska. Zákaz nabytí bulharského občanství osobami židovského původu bude však zásadní

především v souvislosti s osudem Židů z tzv. osvobozených území, z hlediska mezinárodního práva tedy okupovaných oblastí Řecka a Jugoslávie. Židé z Egejské Thrákie, Vardarské Makedonie a Pirotu se stali de iure cizinci ve vlastních městech, což bude později v rámci monarchistického narativu vykládáno jako hlavní příčina nemožnosti jejich záchranu.

Protižidovská politika ještě zesílila v létě 1942. Zákonem z 29. srpna vznikl již zmíněný KŽO, do jehož gesce spadala činnost spojená s úplným odstraněním židovského obyvatelstva z veřejného a hospodářského života země, později začal komisariát v součinnosti s Eichmannovým pomocníkem Theodorem Danneckerem plánovat transporty Židů do německých vyhlazovacích táborů. Zákonem z 29. srpna byl také rozšířen seznam protižidovských restrikcí: Židé např. nesměli používat bulharská příjmení (od příjmení tak měly odpadnout typicky bulharské koncovky -ov, -ev, -ski), povolena byla pouze příjmení schválená komisariátem. Židé byli od této chvíle povinni nosit šesticípou žlutou hvězdu a namísto standardního občanského průkazu se museli prokazovat speciální legitimaci růžové barvy. Bydliště, podniky a dílny (pokud ještě takové existovaly) musely být označeny cedulemi „židovský dům“, respektive „židovský podnik“. Byl jim omezen přístup na některá veřejná místa, nemohli se volně pohybovat po určitých ulicích a žít směli pouze ve čtvrtích schválených komisariátem, místo pobytu bylo možno opustit pouze s policejním povolením (Koen 1995: 23).

Práceschopní muži ve věku 18–45 let podléhali pracovní povinnosti a byli internováni v židovských pracovních táborech a brigádách. V květnu 1943 vláda zorganizovala vysídlení veškerého židovského obyvatelstva ze Sofie do severních oblastí Bulharska. Převážně šlo o ženy, děti

a starší muže, ti mladší a práceschopní byli tou dobou v pracovních táborech rozmístěných po celé zemi. V atmosféře naprosté nejistoty, tváří v tvář nebezpečí deportací do okupovaných východních oblastí Německé říše, což s ohledem na závěry konference ve Wannsee z 20. ledna 1942 znamenalo takřka jistou smrt, museli dotčení lidé v tzv. starém Bulharsku prožívat nesmírně traumatické chvíle. Zprávy o deportacích z nově připojených oblastí do táborů smrti samozřejmě nemohly nikomu v tzv. starém Bulharsku uniknout. Vnitřně vysídlení Židé a jejich soukmenovci v pracovních táborech pouze čekali, kdy budou také oni naloženi na říční plavidla a odvezeni proti proudu Dunaje do vnitrozemí kontinentu, kde by je čekala takřka jistá smrt...

Nestalo se tak. Židé ze starého Bulharska válku přežili, navzdory velkému úsilí ministra vnitra Petra Gabrovského, vrchního komisaře pro židovské otázky Aleksandra Beleva a samozřejmě odpovědných říšských zástupců. 22. února 1943 došlo k podpisu dohody o deportaci dvaceti tisíc Židů z nově připojených oblastí, dokument podepsal za bulharskou stranu Belev, za německou stranu Theodor Dannecker. Aby bylo dohodnuté kvóty dosaženo, všech 11 343 makedonských, thráckých a pirotských Židů mělo být doplněno o ty ze starého Bulharska (celkem asi 8500 osob). Zde však nastal pro organizátory deportací první problém: Zatímco oněch víc jak jedenáct tisíc osob z okupovaných oblastí bylo násilím deportováno dle plánu, zbývajících asi 8 500 osob ze starých hranic (zejména z měst Kjustendil, Dupnica a Plovdiv)

3. Povinné označení židovského bydliště. Zdroj: soukromý archiv Jakuba Mikuleckého (k dispozici v muzeu sofijské synagogy)

našlo zastání mezi vlivnými osobnostmi bulharské společnosti. Vzedmula se vlna odporu, která se brzy z Kjustendilu převalila také do hlavního města. Tehdejší místopředseda národního shromáždění, vládní poslanec Dimitar Pešev, předložil vládě proti deportacím petici, kterou podepsalo dalších 42 poslanců.⁵ Mezitím aktivně vystoupil na podporu tamní židovské obce také vlivný plovdivský biskup Kiril, jehož eparchie se chystané deportace rovněž přímo dotýkala. Především na základě odpo-

⁵ Řada z nich následně svůj podpis na nátlak Bogdana Filova odvolala, Dimitar Pešev tak odmítl učinit, a byl proto provládní většinou odvolán z funkce místopředsedy parlamentu, zůstal řadovým poslancem. Pešev byl poté paradoxně odsouzen tzv. lidovým soudem jako „fašista“ k patnácti letům vězení, na přímělu vysoce postavených osob židovského původu byl však z vězení už po roce propuštěn. Pešev dožil v ústraní a zemřel v roce 1973, ve stejném roce mu Izrael udělil titul Spravedlivý mezi národy.

4. Dimitar Pešev. Zdroj: bulgarianhistory.org

ru některých poslanců vedených Peševem, představitelů Bulharské pravoslavné církve a části veřejnosti došlo 9. března 1943 k pozastavení chystané akce na území starého Bulharska, akci dal na nátlak místopředsedy parlamentu Peševa a několika jeho kolegů poslanců zastavit ministr vnitra Gabrovski – velmi pravděpodobně na základě instrukcí z carského dvora, což bude později v rámci procarského diskurzu traktováno jako klíčový důkaz o dobrotě carovy osobnosti. Citujeme příslušnou pasáž z referátu německého velvyslanectví v Sofii adresovanému RSHA:⁶ „Je třeba vzít v potaz, že ministr vnitra dostal pokyn k zastavení plánovaného vysídlování Židů ze starých hranic Bulharska také z nejvyšších míst. [...]“⁷

⁶ Reichssicherheitshauptamt (Hlavní říšský bezpečnostní úřad).

⁷ „[...] Трябва да се приеме, че министърът на вътрешните работи е получил указание и от най-

5. Plovdivský metropolita Kiril. Zdroj: alef-bg.org

I přes dočasné zastavení březnových deportací z Kjustendilu a Plovdivu však neměli Židé definitivně vyhráno. Komisariát dál sprádal plány, jak se židovského obyvatelstva zbavit, vždyť arizace jejich majetku běžela v plném proudu, zejména co se týká největší a nejbohatší židovské komunity v hlavním městě. Vzrůstala např. poptávka po zabavených židovských bytech, jejichž redistribuci měl rovněž na starosti KŽO.⁸ Gabrovski a Belev za plného vědomí Filova a cara Borise v této fázi pracovali se dvěma plány konečného řešení židovské otázky v Bulharsku. Logisticky obtížnější plán A počítal s tím, že budou do východních oblastí říše deportováni všichni zbývající bulharští Židé čítající necelých padesát tisíc osob. Plán B počítal prozatím pouze s jejich vysídlením z hlavního města a internací v ghettech, táborech a stanovištích v severním Bulharsku – blízko dunajských přístavů pro (plánovaný) snadnější převoz do Vídně (a poté dále do vyhlazovacích táborů v okupovaném Polsku). Car Boris nakonec zvolil plán B; počínaje 21. květnem 1943 začali sofijské Židé dostávat úřední příkazy k neprodlenému opuštění hlavního města, nařízení se týkalo všech osob židovského původu s výjimkou těch, které žily ve smíšeném manželství s osobou nežidovského původu, pracovníě mobilizovaných osob, pokřtěných a nakažlivě nemocných (Koen 1995: 40).⁹

Příkazy k vystěhování vzbudily v Sofii paniku a strach. Židovští obyvatelé hlavního města, z nichž většinu tvořili starší

-висше място, за да спре заплануваното изселване на евреите от старите предели на България. [...]“ (Koen 1995: 236)

⁸ Na úkor židovského obyvatelstva se dle dostupné literatury obohacovali i lidé z carova okolí. Jeden takto konfiskovaný byt dostal i vedoucí carské kanceláře a carův osobní tajemník Pavel Gruev (Koen 2022: 70; Paunovski 1971: 51).

⁹ Vysídlení byli ušetřeni ti, kteří se mohli spolehnout na přímluvu mocných, tyto případy nebyly nijak ojedinělé a byly součástí rozsáhlých klientelistických vazeb mezi KŽO a vnějším světem. Klientelismus existoval také v souvislosti s přerozdělováním arizovaného židovského majetku, „horkým zbožím“ byly především židovské byty (viz Avramov 2012).

muži, ženy, děti a adolescenti, protože většina práce schopného mužského obyvatelstva se nacházela v pracovních táborech, se právem obávali, že je čeká stejný osud jako jejich souvěrce z okupovaných území. Dne 24. května, na svátek Cyrila a Metoděje, se uskutečnila demonstrace proti vládním nařízením. Vedle dotčených Židů se protivládních protestů zúčastnila i veřejnost a zřejmě i bulharští komunisté a jejich mládežnická organizace,¹⁰ jež proti květnovému vysídlování rozhodně vystoupila. Proti antisemitské politice vlády se otevřeně stavěla i širší veřejnost, objevovaly se anonymní letákové výzvy, do carské kanceláře začaly přicházet rozhořčené dopisy podepsané významnými osobnostmi politického a veřejného života, proti vysídlování sofijských Židů rozhodně vystoupil také biskup Stefan a s ním i celý Svatý synod. Květnová demonstrace proti vyhnání sofijských Židů byla násilně rozehnána a policie zatkla na 400 účastníků, z nichž 120 osob bylo ihned posláno do koncentračního tábora u Somovitu. I přes tento odpor byli sofijské Židé v květnu vysídleni na různá místa v severním Bulharsku, odkud měli být podle plánů KŽO a Filova kabinetu v příhodném okamžiku předáni německé straně a deportováni dále do říše.¹¹

K takovému příhodnému okamžiku však už nedošlo. Kromě odporu části veřejnosti včetně špiček pravoslavné církve a některých významných osobností veřejného života byly v tomto ohledu rozhodující především zahraničněpolitické faktory: spojenecká invaze na Sicílii (červenec 1943), německá porážka v bitvě u Kurska (srpen 1943) a snad i předchozí diplomatický nátlak ze strany Velké Británie, jejíž představitelé dávali bulharské vládě prostřednictvím švýcarské diplomatické mise v Sofii jasně najevo, že jim osud tamních Židů není lhostejný.¹² Navíc 28. srpna ze-

¹⁰ Dělnický mládežnický svaz (Rabotničeski mladežki sąjuz, RMS).

¹¹ Vysídlení sofijských Židů do severního pohraničí mělo být pouze prozatímním řešením; vyplývá to ze zdokumentovaných zpráv A. Beleva určených ministru vnitra Gabrovskému (viz Koen 1995: 40–41).

¹² Významnou úlohu sehrál v těchto diplomatických snahách o intervenci ve prospěch židovské komunity v Bulharsku švýcarský diplomat Charles Redard, který se

mřel Boris III., načež o několik dní později podala Filovova vláda demisi (sám Filov se stal jedním ze tří regentů za nezletilého následníka trůnu Simeona). Ustanovením nového kabinetu byl pověřen Dobri Božilov. Nový ministr vnitra Dočo Christov, jeden z prosazovatelů ZON, si 2. října 1943 na konferenci krajských ředitelů musel posteskhnout: „Židovská otázka je čím dál složitější. A to kvůli tomu, že se nám je nepodařilo vysídlit. Jejich návrat nepřipadá v úvahu... Nebudeme už Židy vysídlovat. Zůstanou tam, kde jsou.“¹³ Avšak s odstupem času lze konstatovat, že potenciální nebezpečí konečného řešení existovalo i nadále. Kdyby např. došlo k vystoupení země z Paktu tří, velmi pravděpodobně by následovala německá okupace a deportaci Židů s bulharským občanstvím do říše by už nestálo nic v cestě.

Kdo je tedy dějinným „zachráncem“ bezmála padesáti tisíc lidských životů? V době minulého režimu byl pečlivě pěstován tendenční narativ spočívající v rozhodující roli komunistické strany, konkrétně III. obvodního výboru v Sofii, jehož tajemníkem byl shodou okolností Todor Živkov.¹⁴ V rámci stranou prosazovaného diskurzu měli být právě komunisté hlavní organizační silou květnových demonstrací, i kdyby tomu tak skutečně bylo, reálný výsledek těchto protestů se zdá být velmi nejasný. Už předtím totiž car Boris III.

v prosinci 1942 pokoušel s B. Filovem vyjednat britskou nabídku na vystěhování 4 500 židovských dětí a dalších 500 dospělých jako doprovod z Bulharska do Palestiny. Britsko-švýcarská nabídka byla bulharskou stranou (tedy carem a Filovem) rozhodně odmítnuta, nicméně není vyloučeno, že podobné diplomatické aktivity, na kterých se kromě Švýcarska a Velké Británie podílely např. i Španělsko a Mezinárodní červený kříž, mohly sehrát úlohu v přežití Židů ze starých hranic. Více o diplomatickém zákulisí viz zejména Koen 2012.

¹³ „Еврейският въпрос става все по-тежък. Това се дължи на това, че не успяхме да ги изселим. За връщане не може и да се мисли... Няма вече да изселяме евреи. Където са, там ще останат.“ (Koen 1995: 46)

¹⁴ V době komunistického režimu byla tato verze zarputile šířena v odborné i popularizační literatuře; uveďme např. knihu Chaima Olivera *Nie, spasenite* z roku 1967 (Oliver 1967), stranický narativ byl manifestován také v rámci krásné literatury.

rozhodl v souvislosti s židovskou otázkou o provedení plánu B, tedy o vystěhování sofijských Židů do severního Bulharska. Plán A, ve kterém se počítalo s deportací všech Židů mimo hranice státu a jejich předáním do rukou nacistů (a fakticky s jejich pozdější fyzickou likvidací), byl prozatím z logistických příčin odložen (Koen 1995: 40).

Další verzí paměti je ta o klíčové pozitivní úloze cara Borise; tento narativ byl šířen zejména v monarchistických kruzích bulharského exilu.¹⁵ Tento procarský diskurz má však několik vážných trhlin: 1) přijetí ZON v lednu 1941 (car protizidovské zákony podepsal); 2) zřízení KŽO v roce 1942 (takto významná instituce mohla jen těžko vzniknout bez souhlasu nejmočnějšího muže v zemi – cara Borise III.); 3) Car sice v poslední chvíli odvolal březnové deportace přibližně 8500 Židů ze starého Bulharska, ale stalo se tak až po nátlaku některých poslanců a rozhodném odporu špiček pravoslavné církve a dalších vlivných kruhů. Zároveň car neučinil nic pro záchranu makedonských a thráckých Židů, jejichž deportace a předání do rukou nacistů probíhaly v režii úředníků KŽO, představitelů bul-

¹⁵ Kromě již zmíněné biografie cara Borise III. z pera Stefana Grueva se v rámci exilové (emigrantské) literatury objevily i některé další zajímavé texty zaštiťující carovu osobnost. Už v roce 1952 vyšla v Izraeli kniha sionistického předáka a poslance Knesetu Benjamina Arditiho s titulem *Roljata na car Boris III pri izselvaneto na evreite ot Bălgarija* (Arditi 1952), na jejíž nepřilíh přesvědčivé teze se bude později odvolávat celá řada zastánců carovy pozitivní úlohy v záchraně Židů. Stefan Gruev se také aktivně spolupodílel na činnosti bulharského exilového think tanku Free Bulgarian Center, který si klád za cíl informovat západní (především anglosaskou) veřejnost o bulharských záležitostech; v roce 1989 vyšla další poměrně vlivná kniha *Saving the Bulgarian Jews in World War II* z pera Christa Bojadžieva (Bojadjieff 1989), kniha se dočkala takřka ihned po pádu Živkovova režimu také bulharského vydání ve vlasti (Bojadžiev 1991). Z bulharsky psaných exilových publikací uveďme také žánrově hybridní knihu na pomezí prózy a literatury faktu s názvem *Koj spasi evreite v Bălgarija* od exulanta Dragomira Zagorského (Zagorski 1977; Zagorski 1982).

harské okupační správy, policie a armády, což bylo souladu s instrukcemi vlády a cara. Neustále opakovaný argument, že Židé z okupovaných oblastí nemohli být zachráněni, protože neměli bulharské občanství, neobstojí už jen z toho důvodu, že jim nabytí občanství zakazoval právě ZON, schválený a podepsaný carem už v lednu 1941.¹⁶

Nabízí se také otázka, před čí politikou by car Boris III. bulharské Židy vlastně zachraňoval? Nespasil by je sám před sebou? Před vlastní rasovou politikou a před svými vlastními spojenci – německými nacisty? Jaký byl vlastně carův názor na Židy a židovstvo? Možnou odpověď může poskytnout protokol č. 6 z 22. června 1943 ze zasedání Svatého synodu Bulharské pravoslavné církve, ve kterém vidinský biskup Neofit s více než dvouměsíčním časovým odstupem seznamuje členy rozšířeného církevního synodu s carovým proslovem z 15. dubna 1943, kdy se v sofijském paláci Vrana uskutečnilo mimořádné setkání mezi zástupci zúženého Svatého synodu na jedné straně, a carem a ministerským předsedou Bogdanem Filovem na straně druhé. Neofit ve zmíněném protokolu předává carovou řeč v tomto znění:

„V jeho proslavu byly zdůrazněny velké škody, které ten spekulantský duch židovstva činí celému lidstvu už celá staletí. Tento duch všude vytvářel mezi lidmi nenávisť, mezi národy pak nevěrectví, morální rozklad a zrádčovství. Tento duch spekulantství a negace vytvářel a vytváří uvnitř společností a národů nespokojenost, spory, konflikty, války a neštěstí. Tento spekulantský duch do značné míry stojí i za dnešním světovým kataklyzmatem. Je pravda, že některé z velkých národů dobře využívají bohatství, nashromážděné pomocí tohoto spekulantského židovského ducha. Jiné z evropských národů se však už přesvědčily, že židovská spekulace je fatální překážkou pro

jejich duchovní, kulturní a národohospodářský rozvoj. Uzrálo u nich vědomí, že čím dříve budou zbaveni tohoto vlivu a vykořisťování ze strany židovstva, tím dříve a pevněji se bude posilovat a upevňovat jejich národní cítění a vlastenectví. A toho lze dosáhnout jedině tehdy, když se legislativní cestou z jeho rukou odejme nejružnější hospodářské, finanční a průmyslové podnikání. Všude v Evropě už v tomto smyslu vznikla či vznikají zákonná opatření. Jedno takové vzniklo i u nás – Zákon na ochranu národa. [...]“¹⁷

PŘEŽITÍ ŽIDOVSKÉHO OBYVATELSTVA VE STARÝCH HRANICÍCH

Ačkoliv by zastánci carské záchranářské teorie mohli tyto zdokumentované antisemitské názory cara Borise III. interpretovat jako další z jeho prozřetelných a geniálních úhybných manévřů s konečným cílem nevydat „své Židy“ do rukou nacistů, část současné bulharské historiografie mýtus „cara sjednotitele“ jakožto „zachránce Židů“ za pomoci kritické interpre-

¹⁷ „[...] Подчерта се в речта му големите пакости, които тоя спекулативен дух на еврейството от векове прави на човечеството изобщо. Тоя дух навсякъде е създавал омраза сред хората, безверие, морално разложение и родоизмяна сред народите. Тоя дух на спекула и отрицание е създавал и създава сред обществата и народите недоволство, спорове, конфликти, войни и злополуки. На тоя спекулативен дух в голяма степен се дължи и сегашният световен катаклизъм. Вярно е, че някои от големите народи добре използват събраните с тоя спекулативен дух богатства за еврейството. Други обаче от европейските народи са се уверили вече, че еврейската спекулация е фатална спънка за свободното тяхно духовно, културно и национално-стопанско развитие. У тях е узряло съзнанието, че колкото по-скоро бъдат освободени от влиянието и експлоатацията на еврейството, толкова по-скоро и по-здраво ще се засилва и укрепва тяхното национално чувство и тяхното родолюбие. А това може да се постигне, когато по законодателен ред се изземат от неговите ръце разните стопански, финансови, търговски и фабрични предприятия. Навсякъде в Европа са създадени вече и се създават законоположения в тоя смисъл. Създаде се такава и у нас – Закона за защита на нацията. [...]“ (Koen 1995: 240–243)

¹⁶ Ani bulharské občanství navíc Židům nezaručovalo ochranu, což byl případ bulharských občanů židovského původu nacházejících se na území říše a v okupovaných zemích. Tak např. 140 bulharských Židů nacházejících se v okupované Francii bylo v létě roku 1942 zbaveno bulharského občanství (za plného souhlasu bulharské strany) a deportováno do „východních oblastí“ říše (Ragaru 2022: 471).

tace pramenných dokumentů dekonstruuje. Příčiny přežití většiny z necelých padesáti tisíc lidí židovského původu by bylo možno rozdělit do dvou kategorií. Nejprve to jsou příčiny vnitropolitické: nátlak a petiční akce Dimitra Peševa, petiční akce bulharských spisovatelů, právníků, lékařů a jejich profesních svazů, dále rozhodný odbor biskupů Stefana a Kirila a části bulharské veřejnosti. Tyto projevy nesouhlasu s rasovou politikou tehdejšího bulharského státu lze zobecnit závěrem, že státní antisemitismus neměl v rámci většinové bulharské společnosti všeobecnou podporu. Protagonisté nenávislné politiky vůči Židům patřili většinou ke krajně pravicovým, ve své podstatě pronacistickým kruhům; někteří z nich byli ovšem součástí státního aparátu. Další faktory již jsou zahraničněpolitického rázu: diplomatický nátlak ze strany některých zemí a především zásadní obrat na bojištích druhé světové války. Nejprve fatální porážka wehrmachtu u Stalingradu a později další německé vojenské krachy a neúspěchy u Kurska a na Sicílii. Německá válečná mašinerie utrpěla od začátku roku 1943 vážná kataklyzmata s dalekosáhlými důsledky pro budoucí politický vývoj. Spojenci nacistů včetně bulharské vládnoucí elity zkrátka museli začít myslet na budoucnost, vždyť Rudá armáda se začala nebezpečně přibližovat k Dunaji...

NA OBRANU HISTORIOGRAFIE PŘED ZLOVŮLÍ PAMĚTI

V roce 2020 vyšla ve Francii kniha historičky Nadège Ragaru s titulem „*Et les Juifs bulgares furent sauvés...*“ *Une histoire des savoirs sur la Shoah en Bulgarie* (viz Ragaru 2020). V roce 2022 se kniha dočkala i bulharského vydání (viz Ragaru 2022). Objemná monografie se zabývá historickým vývojem paměti o fenoménu „záchranu bulharských Židů“ a způsobem, jakým se z lidských osudů v průběhu desetiletí stával neustále omílaný fetiš, sloužící pro aktuální politické cíle. Ragaru ve své knize sleduje jednotlivé verze kolektivních pamětí a jejich notně politizované motivace; od bulharských komunistů přes bulharské židovské emigranty v Izraeli až po různé diskurzivní deriváty v postkomunistických národních kontextech (zejména Bulharsko a Republika Makedonie).

Po roce 1989 se začalo ukazovat, že emancipace historie od kolektivních paměťových konstruktů nebude ani v nových podmínkách parlamentní demokracie a volného trhu vůbec snadná. Staré paměťové konstrukty produkované aparátem vládnoucí komunistické strany byly nahrazeny novými konstrukty protikomunistického exilu, které ochotně přejímaly nové postkomunistické elity; na piedestal se dostala osobnost „lidového“ cara Borise III., pomocí něhož měla být rehabilitována předkomunistická národní minulost, jakýsi idealizovaný obraz starého dobrého Bulharska, jehož opěvovatelé často ztotožňují adjektiva „protikomunistický“ a „demokratický“. Do obrazu „demokratického Bulharska“ před rokem 1944 však nezapadá aktivní podíl tehdejšího režimu na nacistickém holocaustu, tedy vědomá spolupráce na hromadné vraždě nejméně 11 343 lidských bytostí. Nostalgie po starém dobrém Bulharsku by měla být (alespoň na poli historiografie) vždy konfrontována s realitou „bílého teroru“ (1923–1925) i antisemitskou politikou z let 1941–1944, kterou nemůže ospravedlnit žádný vytyčený cíl, ať už by jím byla třeba realizace „národních ideálů“.

POUŽITÁ LITERATURA

ARDITI, B. (1952) *Roljata na car Boris III pri izselvaneto na evreite ot Bălgarija*. Tel-Aviv: izd. avt.

AVRAMOV, R. (2012) „*Spasenie“ i padenie: Mikroekonomika na dăržavnija antisemitizăm v Bălgarija 1940–1944 g.* Sofija: Universitetsko izdatelstvo Sv. Kliment Ochridski“.

BARUCH, E. (1960) *Iz istorijata na bălgarskoto evrejstvo. Našite stradanija v evrejskite trudovi lageri prez fašistkija režim v Bălgarija 1941–1944*. Tel-Aviv: izd. avt.

BOJADŽIEV, Ch. (1991): *Spasjavaneto na bălgarskite evrei prez Vtorata svetovna vojna*. Sofija: Universitetsko izdatelstvo Sv. Kliment Ochridski“.

BOYADJIEFF, Ch. (1989) *Saving the Bulgarian Jews in World War II*. Ottawa: Free Bulgarian Center.

- DIČEV, B.** (2013) Antievrejskoto zakonodatelstvo v Bălgarija po vreme na Vtorata svetovna vojna. *Liberalen pregled*, 29. 05. 2013. Cit. na 06. 12. 2022 ot: <https://www.librev.com/index.php/2013-03-30-08-56-39/discussion/bulgaria/2072-2013-05-29-07-26-54>
- FILOV, B.** (1990) *Dnevnik*. Sofija: Izdatelstvo na Otečestvenija front.
- GROUEFF, S.** (1987) *Crown of Thorns: The Reign of King Boris III of Bulgaria, 1918–1943*.
- GRUEV, S.** (1991) *Korona ot trăni. Caruvaneto na Boris III 1918–1943*. Sofija: Bălgarski pisatel.
- KOEN, D.** (1995) *Oceljavaneto 1940–1944. Sbornik ot dokumenti*. Sofija: Šalom.
- KOEN, L.** (2012) *Ti vjarvaš: 8 pogleda vărchu Cholokosta na Balkanite*. Sofija: Enthusiast.
- KOEN, L.** (2022) *Spasenie, goneniya i cholokost v carska Bălgariya (1940–1944)*. Sofija: Enthusiast.
- OLIVER, Ch.** (1967) *Nie, spasenite. Chronika ot blizkoto minalo*. Sofija: Izdatelstvo za literatura na čuždi ezici.
- PAUNOVSKI, I.** (1971) *Văzmezdiето. Dokumentalno-chudožestvena kniga za carskite săvetnici, ministrite i regentite pred narodnija săd 1944–1945*. Sofija: Partizdat.
- POPPETROV, N.** (2008) *Fašizmăt v Bălgariya. Razvitie i projavi*. Sofija: Kama.
- RAGARU, N.** (2020) *„Et les Juifs bulgares furent sauvés...” Une histoire des savoirs sur la Shoah en Bulgarie*. Paris: Presses de Sciences Po.
- RAGARU, N.** (2022) *„I bălgarskite evrei bjača spaseni...” Istorija na znanijata za Cholokosta v Bălgariya*. Sofija: Izdatelska kăšta – Kritika i chumanizăm.
- VEZENKOV, A.** (2018) Spasjavaneto na bălgarskite evrei – unikalno li e naistina? (Vtora čast). V: *Bălgariya i antisemitizmăt. Tematičen sbornik na spisanie „Liberalen pregled”, s. 751–772*. Berlin: Ekstaz.
- ZAGORSKI, D.** (1977) *Koj spasi evreite v Bălgariya?* Viena: izd. avt.
- ZAGORSKI, D.** (1982) *Koj spasi evreite v Bălgariya?* La Mesa, California: izd. avt.

SUMMARY & KEYWORDS

Memory elasticity. The Jewish Question in “Great Bulgaria” (1941–1944)

The article is focused on history of Jewish minority in the Bulgarian territory in period between 1941 and 1944. At the same time it focuses on particular interpretation models of a phenomenon called “saving the Bulgarian Jews”. The article deals with particular versions and variants of a collective memory, and tries to confront them with some interpretations of recent both Bulgarian and foreign historiography. It uncovers mechanisms of genesis and maintaining of various memory narratives and how those cultural constructs have been dependent on ruling apparatuses of power during the decades.

► Bulgarian Jews, Holocaust, Holocaust memory, saving of the Bulgarian Jews, anti-Jewish laws

Článek pojednává o osudech židovské minority na území Bulharska v letech 1941 až 1944 a zaměřuje se rovněž na jednotlivé interpretační modely fenoménu, známého jako „záchrana bulharských Židů“. Text se pokouší analyzovat jednotlivé verze a varianty kolektivní paměti a jejich socio-politické pozadí, a konfrontovat je tak s interpretacemi současné bulharské i zahraniční historiografie. Článek rovněž poodhaluje mechanismy vzniku a udržování jednotlivých paměťových narativů a to, nakolik byly tyto kulturní konstrukty v průběhu dekad závislé na vládnoucích aparátech moci.

► bulharští Židé, holokaust, paměť holokaustu, záchrana bulharských Židů, protizidovské zákony